

Csorba Béla*

Fikció és/vagy oknyomozás?

(Negyven éve jelent meg Illés Sándor első történelmi regénye 1944-ről)

Illés Sándor tizennyolc éves, amikor első könyvét, Csillaghullás c. verseskötetét kiadják Újvidéken, s nem akárki – maga Szenteleky Kornél, a vajdasági irodalom fáradhatatlan szervezője és kritikusa ír szigorú, de értő bírálatot az egész világ, de főleg a hit, minden hit – elleni expresszionista lázadás könyvéről. Nagy hevülések és egyelőre még céltalan expanziók jelzik a fiatal író szembekerülését kora valóságával. A még formátlanul gomolygó lázadás hamarosan feladatra és formára lel: Illés Sándort néhány év múlva már ott találjuk a fiatal vajdasági „falukutatók” között, hiszen neki igazán nem kellett messzire mennie, hogy testközelből szerezzon ismereteket a parasztság mindennapi életéről. Első szociográfiai látéletét Temerin gazdasági és kulturális életéről még a baloldali Hídban jelenteti meg, de a témához, újságcikkein kívül, később visszatér a polgári irányultságú Kalangyában is. Lírája időközben elhalkul, elkomorodik – második versfüzetének címe: Halott mesék – is jelzi ezt. A felvidéki magyar kisebbségi közösség, a Szlovenszkói Magyar Irodalmi Társulat Magyar Albumának első kötetében két verse is megjelenik, mindkettőben temetés, halálfélelem, halottas szekerek: a magyarság még nincs hadban, de Európa más tájain már a fegyvereké az úr. A kísérteties látomás nagyon is reális, valóságosabb, mint azt a költő talán maga is gondolná. Közben Zomborba kerül, az Új Híreket szerkeszti, s 1941. április 11-én vezércikkben köszönti a Délvidék visszatérését, a magyar honvédség bevonulását. A keleti fronton haditudósító, a Honvéd c. lap szerkesztője – mindez külön-külön is túl sok, hogy rövid angolszász hadifogságból történt kalandos hazatérése után itthon maradhatna: ekkorra már kivégezték Andrée Dezsőt, az újvidéki Reggeli Újság főszerkesztőjét hasonló politikai vétkek miatt. Átszökik a határon, Csuka Zoltán, Szabó Pál, Veres Péter biztatására és támogatásával a Szabad Szóhoz, majd amikor azt 1949-ben megszüntetik, a Friss Újsághoz, később pedig a Magyar Nemzethez kerül, s újságírói, majd tárcaíró munkássága lényegében folyamatosan ehhez a laphoz köthető, leszámítva az

* Csorba Béla, főlektor, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

1956-os forradalmat követő egy éves eltiltását. Jóleső érzés, hogy nevét nem találjuk ott a 222 magyar értelmiségi – köztük remek, de gyáva, félrevezetett vagy megzsarolt művészek tucatjai – által aláírt, és 1957 szeptemberében közétett szégyenletes dokumentum alján sem, amely nem volt más, mint Kádáréknak szóló köszönetnyilvánítás, amiért behívta a szovjet csapatokat, hogy megvédjék az országot a „fasizmustól” és „a fehérterror minden üledékétől”. Aczélék megfélemlítettek volna Illés Sándorról, aki pedig ekkorra már nemcsak publicistaként, de íróként, fordítóként is ismert személynek számított? Vagy ügyesen kikerülte a csapdahelyzetet? Nem tudom, s abban az életinterjúban, amit 1990-ben vele készítettem, erről ő sem beszélt.

Mennyiségileg is jelentős életművéből – magyarul több mint 30 könyve jelent meg életében, egy ifjúsági regényét cseh, egy történelmi regényét pedig angol nyelvre is lefordították – bácskai olvasóihhoz novel-lái és regényei közül azok állnak a legközelebb, amelyekben vegyítve az írói fikciót a nyers dokumentumokkal és az emlékezés lírájával a Délvidék népének sorstragédiáját mutatta fel a maga történelmi abszurdításában. E művek között kiemelt jelentősége van az 1975-ben írt, s a Szépirodalmi Kiadónál 1977-ben publikált Siratónak, amely Jugoszláviában betiltott könyvnek számított – a lapok, a folyóiratok, a kritikusok nem foglalkozhattak vele, de lehet, hogy sokuknak bátorsága sem lett volna hozzá –, mégis több ezer ember kezében fordult meg a csempészárúként terjedő, a maga idejében katartikus erejű, lelket felszabadító könyv, mely egyszerre történelmi- és családragény, népismereti tabló, szociográfiai látélet és lírai emlékezés, s alkotói kompromisszumai ellenére is az 1944-ben ártatlanul odaveszettek méltó mementója.

Egyik irodalomtörténészünk „a legnagyobb történetíróink egyikének” nevezi Illés Sándort, hozzátéve „mintha azt szerette volna népének visszaadni, amit hatalom és erőszak elvett tőle (...) a közösség történetében magát a történelmet.” (Mák Ferenc) Tegyük hozzá nyomban: sohasem pályázott történettudósi babérokra, prózaíró volt, és nem társadalomtudós, akkor is, amikor történelmi regényt írt, s nem arra vállalkozott, hogy a történelem számára releváns tényeket a tudományos diszciplína módszerességével analizálja és rakja össze többé-kevésbé hiteles új narratívává, hanem arra, ami minden „igazi” történelmi regény feladatainak legfontosabbika: hogy, mint Bényei Péter mondja a műfaj kapcsán, a „kizökkent időt” hozza helyre, tehát „elsősorban társadalmi, politikai, nemzeti jellegű kérdésekre keres választ a történelmi múlt utánképzése által”. Mindez persze azt feltételezi, hogy a kizökkent idő helyrehozható,

hogy a „történelem kerekének” van kiszámítható, kívánatos, de legalább is sejthető nyomvonala. A történelem tehát bizonyos fokig hasonló funkciót lát el, mint a mítoszok világa a klasszikus eposzok esetében: kijelöli a lét- és világerőtelmezés határait, és körvonalazza azokat az értékeket, amelyeket követendő vagy elvetendő magatartásként, hősei emberi ethoszaként felmutathat. Sajátos – miként erre irodalomtörténészeink közül többen rámutattak – , hogy a történelmi fikció a vajdasági magyar regényekben trópusokban, metaforákban, olykor pedig parabolisztikus retorikai alakzatokban ölt testet. A Sírátót olvasva mindezt nem, vagy csak halványan, jelzésszerűen érzékeljük. Narratívája lényegében nem egyéb, mint – s ha úgy tetszik, ez is „ősi” irodalmi toposz – az Író, a narrátor utazása térben és időben, Budapesttől Temerinig, olyan megállókkal, mint Verbász és Újvidék, a Bug folyó partja, sőt Bosznia, Keszthely és Póla. Az időbeliség dimenziója viszonylag szűk, Temerin 1848-as pernyévé hamvasztásától – a regény tévesen a horvát Jelašićhoz köti a szerb Stratimirović helyett – az elbeszélés jelen idejéig szörfözik az elbeszélői emlékezet, középpontban az Apával (az ő temetésére érkezik az író) a család s azon keresztül a mezőváros huszadik századi történetével, de mindenekelőtt a II. világháborúban bekövetkezett nemzeti tragédiákkal: az 1942-es Újvidék környéki hideg napok következményeivel és a temerini zsidó diaszpóra pusztulásával, s 1944 őszével, a magyar férfilakosság megtizedelésével.

Illés Sándor nézőpontja egyszerre a kívül és belül álló, a közösségből kiszakadt, de attól szabadulni nem tudó, s már nem is akaró emberé. „Úgy mondják, hazatérni csak egyszer lehet az életben. Szerintem csak elmenni lehet egyszer, igazán (...) Talán azért kapaszkodok most minden jelentéktelen apróságba, mozdulatba és emlékebe, mintha elszaladt életemet venném szánva hideglelős sietséggel.” Így kap metaforikus többletet a föld is, annak ellenére, vagy még inkább azzal együtt, hogy Illés alapvetően realista író: a föld, amely élteni, de rabláncon is tartja a parasztot, amelytől szökni kellene, de amit a pusztulás kockázata nélkül lélekben elhagyni nem lehet.

A temetésre készülődés kimondatlanul is irodalmi toposzokra asszociál: tetemre hívás tanúi vagyunk. Először az egykori segédjegyző jelentkezik, tizenkét évet ült, mert egy utasításnak engedve részt vett a Tiszába lőtt zsidók listájának összeállításában. Ártatlanságát bizonygatja, nem nagy meggyőző erővel, kételyeket, végiggondolandó dilemmákat hagyva a mesélőben. Tanú ő is, akárcsak Szlovák Pista, a kisbíró, aki élve mászott ki a partizánok által a magyarok számára megásatott tö-

megsíróból. Mindkét regényalak mintája, noha nevüket az író megváltoztatta, valóságos személy, jellemüket, történetüket, tragédiájukat az oral history módszereivel rögzített helyi emlékezet is hitelesítette, bár korántsem mindenben. Szlovák, miután egyszer már elmondta a magyarok kivégzésének történetét, még egyszer felkeresi a narrátort, mondván, hogy valamit még elfelejtett elmondani. Az író menekülne: „*Ne mesélje el még egyszer!*” ... „*Minden tudok!*” – *kiáltok az arcába.* „*Nem mindent. Azt nem, hogy kik voltak. Azt nem!*” „*Kik hát? Mondja, kik?*” „*Néha úgy rémlik, mintha hallanám megint valakinek a hangját, ott kint hallottam, azt mondta, Bog, meg azt, hogy Kráľj. Isten és király. Akkor kik voltak? Ha igaz! Akkor kik? Drázsáék talán?*”

Majd az ezután következő írói töprengés még egyszer meglebegteti a képtelen, történetlen ötletet, a titokzatosság világába űzve vissza a gyilkosok kilétét, holott a korábbi fejezetekből – bár mindez azokban sincs explicit módon kifejtve – egyértelmű, hogy kik voltak az elkövetők: Tito kommunistái és partizánjai.

Miről van itt szó? Belső meggyőződésből, vagy éppen akár reálisnak is tűnhet, kételyekből származó ideológiai szempontok érvényesítéséről, avagy inkább a várható cenzúra elkerüléséről, esetleg utólagos, már a szerkesztési munkálatok során tett engedményekről? Ezt egyelőre aligha tudjuk eldönteni. Én a két utóbbi lehetőség valamelyikére hajlok, annál is inkább, mert amikor jó huszonöt évvel ezelőtt rákérdeztem, Illés Sándor lakonikusan annyit mondott, hogy 1977-ben egy feltételezhető jugoszláv diplomáciai tiltakozás miatt csak ilyen módon lehetett elmondani az 1944-ben zajlott tömegkivégzés legalább megközelítőleg hiteles történetét. Valószínűleg ez a magyarázata az Apát először kivégezni akaró, majd később vele együtt vacsorázó és italozó szerb fegyveres önhitt kijelentésének is: „...a partizánok az igaz embert sosem bántják”, vagy annak a jelenetnek, amikor az orosz és a partizán tiszt elő akarja állíttatni és szigorúan meg akarja büntetni a magyarokat tömegsírba lövő csoport tagjait. Ezt sem az oral history, sem az eddig előkerült levéltári dokumentumok nem támasztják alá. Epikai hitele mégis van e konstruált történetnek, ugyanis az OZNA és a partizánok karmaiból nem egyszer valóban oroszok mentették ki a magyarokat, s a Vajdaságban elvétve az is előfordult, hogy kegyetlenkedések és túlkapások miatt néhány partizánt is elítéltek, még ha ez korántsem volt jellemző az új hatalomtartók igazságszolgáltatására.

Összegezve:

A hazugság leplét Illés Sándornak sikerült ugyan fellebbentenie, de letépésére még várnia kellett. E feladatot a kilencvenes években született műveivel kísérelte meg elvégezni. Dokumentarista hitel tekintetében ugyan nem mindenben állja ki a próbát –az említettek mellett más példákat is felhozhatnánk –, mégis, *Sirató* c. regénye ma is olvasható, jó könyv. Kár, hogy mindmáig nem találta meg az őt megillető helyet irodalomtörténet-írásunk értékrendjében.